

Agnieszka Radziwinowiczówna

MEKSYKAŃSKIE STUDIA TRANSNARODOWE JAKO PRZYKŁAD AKADEMICKIEJ WSPÓŁPRACY ORAZ CIEKAWA PERSPEKTYWA TEORETYCZNA I METODOLOGICZNA

Mimo notowanego w ostatnich latach spadku imigracji do USA¹, Stany Zjednoczone wciąż pozostają krajem przyjmującym najwięcej imigrantów na świecie. Najliczniejszą grupą narodową w USA są Meksykanie – w 2012 roku mieszkało tam około 12 300 000 osób urodzonych w Meksyku². Wobec skali zjawiska, migracja stała się w meksykańskiej nauce ważnym tematem. Projekty badawcze oraz rozważania teoretyczne dotyczące tego problemu – często prowadzone wspólnie z zagranicznymi ośrodkami – przyczyniły się do powstania ciekawych koncepcji oraz propozycji metodologicznych.

Socjologowie i antropologowie szukają odpowiednich metod badania migracji³, które zachodzą w świecie nowoczesnych technologii komunikacyjnych. Współcześni migranci – mimo fizycznej odległości – nie przestają aktywnie uczestniczyć we wspólnotach pochodzenia (*comunidad de origen*). Niektórzy naukowcy wciąż opisują tę sytuację bazując na tradycyjnym słowniku pojęć studiów migracyjnych⁴. Inni – zwłaszcza badacze związani ze szkołą studiów transnarodowych (*estudios transnacionales*) – sugerują, iż nie należy już mówić o migracji, ale o wykształceniu nowego rodzaju wspólnot⁵. Przedstawiciele obu nurtów odwołują się do pojęcia „transnarodowy”⁶.

Transnarodowe praktyki

Przyczyną zaproponowania terminu „transnarodowy” było spostrzeżenie, że współcześni migranci „nie stapiają się w amerykańskim tyglu” (*melting pot*). Polityka

¹ Pew Hispanic Center, *Net Migration from Mexico Falls to Zero – and Perhaps Less*, Pew Research Centre, Washington 2012.

² W 2011 roku 5,8 mln Meksykanów mieszkających w USA posiadało pozwolenie na pobyt, liczbę imigrantów nieposiadających wymaganych dokumentów szacuje się na 6,5 mln, Pew Hispanic Center, *Net Migration from Mexico Falls to Zero...*, op. cit., s. 6.

³ Przegląd bibliografii na ten temat, por: F. Besserer, M. Kearney, *Introducción* w: F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec: una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México 2006, ss. 9-10.

⁴ Por. A. Portes, *Un diálogo Norte-Sur: el proceso de la teoría en el estudio de la migración internacional y sus implicaciones*, w M. Ariza, A. Portes (coord.), *El país transnacional: migración mexicana y cambio social a través de la frontera*, Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Sociales, México 2007.

⁵ F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec: Una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México 2006.

⁶ Koncepcja powstała w latach 90. XX w. dla opisu charakteru migracji z Republiki Dominikany i Puerto Rico, por. B. Lisocka- Jaegermann, *Trans-national Communities and Trans-national Spaces in Mexican U.S. Migration*, w E. Nowicka, H. Firozubakch *Homecoming. An Anthropology of Return Migration*, Nomos, Kraków, s. 222, R.-M. Chierici, *Caribbean Migration in the Age of Globalization: Transnationalism, Race and Ethnic Identity* w *Reviews in Anthropology*, nr 33.

asymilacji promowana przez państwo utraciła atrakcyjność⁷; meksykańscy migranci aktywnie kreują swoją tożsamość, łącząc elementy kultury społeczności, z której pochodzą, ze wzorami czerpanymi ze społeczeństwa amerykańskiego. Transnarodowość można zatem zdefiniować jako „szczególny stan relacji społeczność-przestrzeń-kultura, który zrywa z tradycyjnym modelem zamieszkiwania w jednym państwie, z jednoznaczną przynależnością do jednego społeczeństwa oraz z kulturowym przypisaniem ograniczonym do miejsca pobytu i do społeczeństwa pochodzenia⁸”.

Taki sposób bycia możliwy jest za sprawą ciągłego ruchu „tam i z powrotem” między miejscem pochodzenia, a miejscowościami, w których migranci pracują bądź osiedlają się⁹. Pozwala im on utrzymać swoją obecność w obu społeczeństwach i obu kulturach oraz wykorzystać ekonomiczne i polityczne możliwości, jakie daje takie podwójne życie. „Ruch «tam i z powrotem»” nie musi być pojmowany dosłownie. Migranci komunikują się między sobą oraz z osobami zamieszkującymi ich miejsce pochodzenia. Komunikacja ta zapośredniczona jest telefonicznie, czasem polega na wymianie informacji na portalach społecznościowych, czy na wysyłaniu płyt DVD prezentujących ważne rytuały społeczne i religijne, takie jak chrzciny czy piętnaste urodziny (*quinceañera*). Można więc mówić o ich „teleobecności”¹⁰ w miejscowości, z której pochodzą.

Również niemigrująca część społeczności doświadcza kulturowych zmian, które przyczyniają się do jej transnacionalizacji. Obecni bądź „teleobecni” w swojej miejscowości pochodzenia migranci przyczyniają się do dyfuzji wzorców kulturowych. „Idee, zachowania, tożsamości i kapitał społeczny” przekazywane za pośrednictwem migrantów do społeczności wysyłającej bywają określane mianem transferów społecznych (*social remittances*)¹¹. Przykładem może być adaptacja wzorców dotyczących budownictwa mieszkaniowego. Uczestnicy organizowanego na Metropolitalnym Uniwersytecie Autonomicznym seminarium „studia transnarodowe” Daniela Oliver i Cristian Torres zaobserwowali w San Juan Mixtepec w stanie Oaxaca, że domy wznoszone przez migrantów często posiadają osobne pokoje dla poszczególnych członków gospodarstwa domowego. Zdaniem autorów, odchodzenie od zwyczaju zamieszkiwania razem w jednej izbie, przyczynia się do utraty poczucia

⁷ B. Lisocka-Jaegermann, *Migranci latynosczy w Stanach Zjednoczonych; od kultur diaspor do kultur transnarodowych?*, w J. E. Zamojski (red.) *Migracje: Hiszpańskojęzyczna przestrzeń trzy kontynenty*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2007, ss. 97-98, Portes, Alejandro, *Un diálogo Norte-Sur...*, op. cit., s. 659. A. Portes definiuje asymilację jako stopniowy, ale nieodwracalny proces integracji migrantów ze społeczeństwem przyjmującym.

⁸ Tłumaczenie autorki, D. Hiernaux, M. Zárate, *Transnacionalismo, cultura y espacio: a manera de introducción*, w D. Hiernaux, M. Zárate (coord.) *Espacios y transnacionalismo*, Casa Juan Pablos, México 2008, s. 11.

⁹ A. Portes, *Un diálogo Norte-Sur...*, op. cit., ss. 658-659.

¹⁰ W. Burszta, *Różnorodność i tożsamość*, Wydaw. Poznańskie, Poznań 2004, s. 140.

¹¹ P. Levitt, *The Transnational Villagers*, University of California Press, Berkeley 2001, s. 54.

wspólnotowości przez rodzinę¹². W literaturze podkreśla się jednak, że transfery społeczne nie płyną wyłącznie z „północy na południe”, ale i są przesyłane w odwrotnym kierunku¹³.

Niektóre zmiany kulturowe dotyczące społeczności wysyłającej są pośrednią konsekwencją transferów pieniężnych (*remesas*). Przykładem mogą być zmiany dotyczące diety zachodzące w meksykańskich społecznościach wysyłających emigrantów. Mieszkańcy meksykańskich terenów wiejskich dzięki *remesas* mogą wzbogacić dietę bazującą na uprawianych tradycyjnie kukurydzy i fasoli o produkty sprzedawane w sklepach¹⁴. Również transfery społeczne przyczyniają się do urozmaicenia diety. Miriam Bertran pisze na przykład, że osoby pracujące jako pomoc domowa w miastach Stanu Meksyk własnej rodzinie podają produkty, którymi były częstowane przez pracodawców¹⁵.

Wspólnota transnarodowa

Remesas są bogato opisane w literaturze¹⁶. Krążą zazwyczaj między członkami jednej rodziny, nie odgrywają zatem znaczącej roli dla szerszej wspólnoty. Znacznie ważniejsze dla niej są natomiast inicjatywy podejmowane przez kluby gromadzące pochodzące z jednej miejscowości osoby zamieszkałe za granicą (*clubos oriundos*¹⁷). Gromadzą one na przykład fundusze na organizację odpustu (*fiesta patronal*) w miejscowości pochodzenia. Innym przykładem działalności na rzecz wspólnoty może być program Obywatelskiej Inicjatywy 3 za 1 (*Iniciativa Ciudadana 3x1*). Program, rozpoczęty w Meksyku w 1999 roku, polega na publiczno-prywatnym finansowaniu przedsięwzięć ważnych z punktu widzenia lokalnej społeczności. Do każdego dolara wyłożonego przez emigrantów na prace prowadzone w ich miejscowości rządy federalny, stanowy i gminny (*municipio*) dokładają po dolarze¹⁸. Tego rodzaju przedsięwzięcie możliwe jest wyłącznie dlatego, że wyjeżdżający z miejscowości pochodzenia przedkładają dobro swojej wspólnoty nad indywidualny interes (lub nawet interes własnej rodziny). Osoby te nie przestają identyfikować się ze wspólnotą i są świadome

¹² D. Oliver Ruvalcaba, C. Torres Robles, *Excluidos y ciudadanos*, Casa Juan Pablos, México 2012, s. 122.

¹³ P. Levitt, D. Lamba-Nieves, *Social Remittances Revisited*, w *Journal of Ethnic and Migration Studies* nr 37: 1, s. 19.

¹⁴ M. Bertran Vilá, *Cambio alimentario e identidad de los indígenas mexicanos*, UNAM, México 2005, s. 91.

¹⁵ *ibid.*, s. 40

¹⁶ Por. F. Lozano Ascencio, F. Olivera Lozano, *Impacto económico de las remesas en México: un balance necesario*, w M. Ariza, A. Portes (coord.), *El país transnacional: migración mexicana y cambio social a través de la frontera*, UNAM, México 2007, A. I. Canales, B. Carrizales, *Migración, remesas y desarrollo local. El papel de las remesas en la formación de negocios en Zapotlanejo, Jalisco*, w J. Arroyo Alejandro, S. Berumen Sandoval (coord.), *Migración a Estados Unidos: remesas, autoempleo e informalidad laboral*, Universidad de Guadalajara, México 2009.

¹⁷ A. Canales, C. Zolniski, *Comunidades transnacionales y migración en la era de la globalización*, w *Notas de población/CELADE*, Santiago de Chile, nr 73, 2001, ss. 226, 239-245.

¹⁸ R. García Zamora, *El Programa Iniciativa Ciudadana 3x1 de remesas colectivas en México: un referente para el programa 2x1 en Cuenca, Ecuador*, w J. Arroyo Alejandro, S. Berumen Sandoval (coord.) *Migración a Estados Unidos: remesas, autoempleo e informalidad laboral*, Universidad de Guadalajara, México 2009, s. 339, B. Lisocka-Jaegermann, *Migranci...*, op. cit., s. 99.

obowiązków wynikających z członkostwa w niej. Powstawanie *clubes oriundos* jest dowodem na od-tworzenie się w USA wspólnoty z meksykańskich puebli bądź *barrios*.

Podobne spostrzeżenia czyni grupa antropologów skupionych wokół Metropolitalnego Uniwersytetu Autonomicznego w Mieście Meksyk (*Universidad Autónoma Metropolitana – División Iztapalapa*, UAM-I). Od nazwy prowadzonego tam między innymi przez Federico Besserera seminarium określam ich działalność mianem szkoły studiów transnarodowych¹⁹. Twierdzą oni, że w przypadkach takich, jak analizowane powyżej, wyjazd nie jest równoznaczny z opuszczeniem wspólnoty, zatem nieuprawnione jest mówienie o społecznościach migranckich²⁰. Należy natomiast mówić o nowym, transnarodowym typie wspólnoty, której członkowie są rozproszeni w wielu miejscach, niejako ponad granicami państw narodowych.

Przykładem może być społeczność wywodząca się z Santa María Tindú, puebla położonego w regionie Mixteca Alta (stan Oaxaca)²¹. Poza pueblem największe zbiorowości osób urodzonych w Santa María Tindú (*tindureños*) znajdują się w Kalifornii oraz w stanie Oregon. Pod wpływem emigracji społeczność stanęła przed koniecznością przededefiniowania tradycyjnych wzorców. Żywa w niej jest tradycja *usos y costumbres* – system zobowiązań polegający na nieodpłatnym sprawowaniu przez wszystkich mężczyzn funkcji publicznych na rzecz wspólnoty. Tym obowiązkiem objęte są również osoby, które osiadły z dala od miejscowości pochodzenia, uważane są bowiem za członków wspólnoty (*ciudadanos*). Powołanie do pełnienia w pueblu publicznej funkcji łączy się dla nich z przyjazdem do Meksyku²².

Prowadzenie badań transnarodowych

Model badań transnarodowych opiera się na połączeniu zasad wielomiejscowej etnografii oraz etnografii translokacyjnej²³. Ta pierwsza polega na prowadzeniu badań terenowych tam, gdzie zamieszkują członkowie badanej wspólnoty. Translokacyjny model etnografii polega natomiast na podążaniu przez badacza za nomadyczną społecznością, która nie ma stałego miejsca zamieszkania. Ze względu na wielość miejsc, w których przeprowadzane są badania oraz spektrum wymiarów interesujących badaczy, badania

¹⁹ F. Besserer, M. Kearney, *Introducción*, op. cit., s. 9-10.

²⁰ U. Revilla López, *La chilena mixteca transnacional*, w F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec: Una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México, s. 240.

²¹ R. Gil Martínez de Escobar, *Fronteras de pertenencia. Hacia la construcción del bienestar y el desarrollo comunitario transnacional de Santa María Tindú, Oaxaca*, Casa Juan Pablos, México 2006.

²² *Ibid.*, s. 123.

²³ F. Besserer, M. Kearney, *Introducción*, op. cit., s. 11.

transnarodowe często są prowadzone nie przez pojedynczych etnografów, ale przez dwu²⁴ lub wieloosobowe zespoły badawcze.

Ciekawym przykładem badań dotyczących wspólnoty transnarodowej był projekt rozwijany przez Federico Besserera (UAM-I) oraz Michaela Kearneya (Uniwersytet w Riverside) wśród członków transnarodowej społeczności z San Juan Mixtepec²⁵. Na skutek mobilności przestrzennej jej mieszkańców powstała transnarodowa społeczność, zamieszkująca zarówno w wielu stanach Meksyku jak i Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Po pierwsze, w wyniku procesu rekrutacji wybrano grupę studentów antropologii, którzy spędzili trzymiesięczny pobyt badawczy w San Juan Mixtepec. Następnie udali się oni do miejscowości położonych zarówno w Meksyku (w stanach Sinaloa, Baja California oraz Dystryktu Federalnego) jak i w USA (w stanach: Arizona, Kalifornia, Virginia, Nowy Jork), gdzie zamieszkiwali członkowie wspólnoty. Ten drugi etap badań trwał od trzech do pięciu miesięcy. Translokálny charakter badań polegał na przykład na obserwacji uczestniczącej wśród robotników rolnych przemieszczających się po amerykańskich farmach²⁶. Każdemu badaczowi powierzono studiowanie jednego wymiaru życia transnarodowej wspólnoty, m.in. pracy i edukacji. Na podstawie badań studenci przygotowali swoje prace magisterskie, a ich treść została zawarta w rozdziałach książki "San Juan Mixtepec: una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras".

Jednym z ważnych elementów badań transnarodowych jest przeprowadzenie **spisu ludności**, który ma na celu weryfikację, jak duża jest transnarodowa wspólnota w poszczególnych lokalizacjach²⁷. Ten zabieg jest ponadto użyteczny z punktu widzenia członków badanej wspólnoty. Spisy ludności dostarczają im wiedzy, gdzie i w jakiej liczbie zamieszkują członkowie wspólnoty, którzy mogliby zostać powołani do pełnienia tradycyjnych funkcji publicznych²⁸. Badanie geografii wspólnoty transnarodowej²⁹ umożliwia ponadto pozyskanie **rejestru rozmów telefonicznych** w lokalu dysponującym rozmównicą (*caseta telefónica*)³⁰. Wobec instalowania prywatnych telefonów w coraz większej liczbie domów i zanikania nawyku korzystania z telefonu publicznego pożyteczna może być w tym celu weryfikacja, skąd do miejscowości pochodzenia przysyłane są **przekazy pieniądze**³¹.

²⁴ Por. D. Oliver Rubalcaba, C. Torres Robles, *Exluidos y ciudadanos*, op.cit.

²⁵ F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec...*, op. cit.

²⁶ E. Hernández Sánchez, *Género, poder y trabajo en la comunidad transnacional*, w F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec: una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México 2006, s. 77.

²⁷ F. Besserer, M. Kearney, *Introducción*, op. cit. s. 16.

²⁸ R. Gil Martínez de Escobar, *Fronteras de pertenencia...*, op. cit., s. 103.

²⁹ F. Besserer, M. Kearney, *Introducción*, op. cit. s. 17.

¹⁹ R. Gil Martínez de Escobar, *Fronteras de pertenencia...*, op. cit., s. 73.

³¹ F. Besserer *Topografías transnacionales México: UAM-I y Plaza y Valdez* 2004.

Inną niezbędną w badaniach transnarodowych metodą jest śledzenie **historii życia** (*historias de vida, life histories*) członków wspólnoty. W najprostszej formie polega ono na wypełnianiu przez rozmówcę i badacza kwestionariusza, w którym odnotowują, gdzie w poszczególnych latach swojego życia znajdował się ten pierwszy oraz kiedy miały miejsce kluczowe dla jego życia wydarzenia.

Badania nad transnarodowością wymagają łączenia jakościowych i ilościowych metod badawczych³². Na przykład zespół Luisa Guarnizo, Alejandro Portesa i William Hallera³³ przeprowadził ankiety wśród 1202 latynoamerykańskich imigrantów w USA. Socjologów interesował polityczny i ekonomiczny wymiar transnarodowości imigrantów. Dla obu tych zmiennych zostały obliczone współczynniki regresji. Jak pokazały badania Alejandro Portesa i in.³⁴, uczestnictwo w transnarodowych przedsięwzięciach jest pozytywnie skorelowane z poziomem wykształcenia oraz z dochodami oraz liczbą lat spędzonych w USA. Po otrzymaniu obywatelstwa USA nie ustaje uczestnictwo w transnarodowych działaniach. Migranci, których status prawny w USA jest uregulowany, często przyjeżdżają do rodzinnego puebla, aby uczestniczyć w obchodach świąt, jeśli zaś nie mogą przyjechać, wspierają finansowo ich organizatorów.

Badania nad transnarodowością przyczyniły się do wykształcenia długoletniej współpracy między północnoamerykańskimi a meksykańskimi ośrodkami akademickimi. Przykładem może być *Mexican Migration Project*³⁵ zainicjowany przez Jorge Duranda (Uniwersytet w Guadalajarze) oraz Douglasa Maseya (Uniwersytet w Princeton) w 1982 roku. Jak już zostało zaznaczone, studia nad transnarodową wspólnotą wywodzącą się z San Juan Mixtepec są natomiast przykładem współpracy nawiązanej między UAM-I oraz Uniwersytetem Kalifornijskim w Riverside.

Prowadzenie długotrwałych wielomiejscowych badań terenowych jest kosztowne. Niezbędne jest zatem finansowanie wykraczające poza możliwości uniwersytetu. Na przykład niektórzy uczestnicy seminariów współorganizowanych na UAM-I byli stypendystami Narodowej Rady Nauki i Technologii (Conacyt) oraz Fundacji Rockefellera.

Podsumowanie

Andreas Wimmer i Nina Glick Schiller określają mianem „nacjonalizmu metodologicznego” naukowe podejście, które zakłada, że więzy łączące naród, państwo

³² B. Lisocka-Jaegermann, *Migranci ...*, op. cit., s. 101.

³³ L. E. Guarnizo, A. Portes, W. Haller, *Assimilation and transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Immigrants*, w *American Journal of Sociology* 2003, nr 108.

³⁴ A. Portes, L. E. Guarnizo, W. Haller, *Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Adaptation*, w *American Sociological Review* 2002, nr 67.

³⁵ Opis i cel projektu a także wykaz publikacji, por. <http://mmp.opr.princeton.edu>.

Manuskrypt

i społeczeństwo są we współczesnym społeczeństwie naturalne³⁶. Studia transnarodowe zrodziły się z potrzeby stworzenia podejścia alternatywnego, ukazującego współczesne społeczeństwa jako istniejące ponad granicami państw narodowych.

Chociaż społeczności wywodzące się z polskich miejscowości coraz częściej nabierają transnarodowego charakteru, naszą perspektywę wciąż przysłania „nacjonalizm metodologiczny”. Jest wskazane, by polskie projekty badawcze korzystały z teoretycznych i metodologicznych innowacji opracowanych przez meksykańskich naukowców. Postulowanym rozwiązaniem mogłoby być wprowadzenie do sylabusów zajęć prowadzonych na kierunkach socjologia, antropologia i pokrewnych meksykańskich tekstów dotyczących transnarodowej problematyki. Ze względu na słabą znajomość języka hiszpańskiego w Polsce wymagałoby to jednak przełożenia książek (bądź ich fragmentów) na język polski. O ile udałoby się zaangażować zespół studentów bądź doktorantów chętnych do udziału w takim projekcie, nie musiałby być on ani czasochłonny ani kosztowny.

³⁶ R. Gil Martínez de Escobar, *Fronteras de pertenencia...*, op. cit., s. 379, za: A. Wimmer, N. Glick Schiller, *Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences w Global Networks* 2002, 2 (4), s. 302.

BIBLIOGRAFIA:

1. **Bertran Vilá, Miriam** (2005), *Cambio alimentario e identidad de los indígenas mexicanos*, UNAM, México.
2. **Besserer, Federico** (2004) *Topografías transnacionales México: UAM-I y Plaza y Valdez*.
3. **Besserer, Federico, Kearney, Michael** (2006), "Introducción" w: F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec: una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México, ss. 9-30.
4. **Besserer, Federico, Kearney, Michael** (2006), *San Juan Mixtepec: Una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México.
5. **Burszta, Wojciech** (2004), *Różnorodność i tożsamość*, Wydaw. Poznańskie, Poznań.
6. **Canales, Alejandro I., Carrizales, Bianca** (2009), "Migración, remesas y desarrollo local. El papel de las remesas en la formación de negocios en Zapotlanejo, Jalisco", w J. Arroyo Alejandro, S. Berumen Sandoval (coord.), *Migración a Estados Unidos: remesas, autoempleo e informalidad laboral*, Universidad de Guadalajara, Guadalajara, ss. 317-335.
7. **Canales, Alejandro, Zloliniski, Christian** (2001), "Comunidades transnacionales y migración en la era de la globalización", w *Notas de población/CELADE*, Santiago de Chile, nr 73, 2001, ss. 221-252.
8. **Chierici, Rose-Marie** (2004), "Caribbean Migration in the Age of Globalization: Transnationalism, Race and Ethnic Identity" w *Reviews in Anthropology*, nr 33, ss. 43-59.
9. **García Zamora, Rodolfo** (2009), "El Programa Iniciativa Ciudadana 3x1 de remesas colectivas en México: un referente para el programa 2x1 en Cuenca, Ecuador" w J. Arroyo Alejandro, S. Berumen Sandoval (coord.) *Migración a Estados Unidos: remesas, autoempleo e informalidad laboral*, Universidad de Guadalajara, Guadalajara, ss. 337-361.
10. **Gil Martínez de Escobar, Rocío** (2006), *Fronteras de pertenencia. Hacia la construcción del bienestar y el desarrollo comunitario transnacional de Santa María Tindú, Oaxaca*, Casa Juan Pablos, México.
11. **Guarnizo, Luis E., Portes, Alejandro, Haller, William** (2003), "Assimilation and transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Immigrants", w *American Journal of Sociology*, nr 108, ss. 1211-1248.
12. **Hernández Sánchez, Ernesto** (2006), "Género, poder y trabajo en la comunidad transnacional", w F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec: una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México, ss. 73-122.
13. **Hiernaux, Daniel, Zárate, Margarita** (2008) "Transnacionalismo, cultura y espacio: a manera de introducción" w D. Hiernaux, M. Zárate (coord.) *Espacios y transnacionalismo*, Casa Juan Pablos, México 2008, ss. 9-22.
14. **Levitt, Peggy** (2001), *The Transnational Villagers*, University of California Press, Berkeley.
15. **Levitt, Peggy, Lamba-Nieves, Deepak** (2011), "Social Remittances Revisited", w *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37: 1, ss. 1-22.
16. **Lisocka-Jaegermann, Bogumiła** (2007), „Migranci latynosczy w Stanach Zjednoczonych; od kultur diaspor do kultur transnarodowych?", w J. E. Zamojski (red.) *Migracje: Hiszpańskojęzyczna przestrzeń trzy kontynenty*, Instytut Historii PAN, Warszawa, ss. 99-102.
17. **Lisocka-Jaegermann, Bogumiła** (2008), "Trans-national Communities and Trans-

- national Spaces in Mexican U.S. Migration”, w E. Nowicka, H. Firozubakch *Homecoming. An Anthropology of Return Migration*, Nomos, Kraków, ss. 221-234.
18. **Lozano Ascencio, Fernando, Olivera Lozano, Fidel** (2007), “Impacto económico de las remesas en México: un balance necesario”, w M. Ariza, A. Portes (coord.), *El país transnacional: migración mexicana y cambio social a través de la frontera*, UNAM, México, ss. 119-150.
 19. **Oliver Ruvalcaba, Daniela, Torres Robles, Cristian** (2012), *Exluidos y ciudadanos*, Casa Juan Pablos, México.
 20. **Pew Hispanic Center** (2012), *Net Migration from Mexico Falls to Zero – and Perhaps Less*, Pew Research Centre, Washington.
 21. **Portes, Alejandro** (2007), “Un diálogo Norte-Sur: el proceso de la teoría en el estudio de la migración internacional y sus implicaciones”, w M. Ariza, A. Portes (coord.), *El país transnacional: migración mexicana y cambio social a través de la frontera*, Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Sociales, México, ss. 651-702.
 22. **Portes, Alejandro, Guarnizo, Luis E., Haller, William** (2002), “Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Adaptation”, w *American Sociological Review*, nr 67, ss. 278-298.
 23. **Revilla López, Ulises** (2006), “La chilena mixteca transnacional”, w F. Besserer, M. Kearney (coord.), *San Juan Mixtepec: Una comunidad transnacional ante el poder clasificador y filtrador de las fronteras*, Casa Juan Pablos, México, ss. 237-281.
 24. **Wimmer, Andreas, Glick Schiller, Nina** (2002), “Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences” w *Global Networks*, 2 (4), s. 301-334.